

Олена Оржель,

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри європейської інтеграції НАДУ

Європейська політика згуртування: аналіз проблем

У статті розкрито сутність (зміст) Європейської політики згуртування через проблему, на розв'язання якої спрямована ця спільна політика ЄС, та чинники, що викликають цю проблему.

Ключові слова: Європейська політика згуртування, регіональна політика, соціально-економічні розбіжності, соціально-економічний розвиток.

The article explores the essence of European Cohesion Policy via the analysis of policy problem and the reasons that cause the above problem.

Key words: european cohesion policy, regional policy, socioeconomic disparities, social-economic development.

Постановка проблеми. Європейська політика згуртування (далі - ЄПЗ) є однією з ключових спільних політик ЄС: вона складає найбільшу статтю витрат у бюджеті ЄС; з нею пов'язують становлення та розвиток європейського врядування; її досліджують науковці і експерти; політики та урядовці з різних континентів намагаються втілити її здобутки та напрацювання у своїх країнах. Складність і динамізм цієї спільної політики ЄС, її постійне оновлення спонукають дослідників повертатися до її аналізу, пропонувати шляхи її оптимізації та удосконалення. Європейська політика згуртування поки що не стала предметом пильної уваги вітчизняної європеїстики: переважна більшість досліджень присвячені регіональній політиці ЄС і тільки частково торкаються політики згуртування. Поза увагою залишаються витоки і причини виникнення, сутність та зміст ЄПЗ, її сильні та слабкі сторони, її надбання та уроки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роботи зарубіжних авторів вивчають політичні та економічні аспекти втручання ЄС у розвиток регіонів та держав-членів; оцінюють його вплив та наслідки; досліджують становлення та еволюцію

ЄПЗ, її роль у подоланні соціально-економічного відставання у розвитку регіонів і територій, підвищенні їхньої конкурентоспроможності; описують ЄПЗ як провідний чинник формування європейського врядування та європеїзації. Серед найбільш відомих експертів і дослідників Європейської політики згуртування: Д.Ахнер, І.Бах, Дж.Бахтлер, Р.Холл, М.Кітінг, Т.Крістіансен, Дж.Лонглілн, Ф.Лоуе, Г.Медоуз, Дж.Маркс, У.Молль, А.Родрігес-Пасе, А.Сміт, Р.Тейлор, Г.Уоллес, А. де ля Фуенте, Д.Хрістопулос, Д.Хубнер, Л.Хуге, А.Цукаліс. Наразі триває обговорення Європейської політики згуртування на наступних сім років, на період з 2013 до 2020 р.; іде пошук нової, удосконаленої парадигми для ЄПЗ, позбавленої сучасних недоліків і посиленої завдяки кращому визначенню пріоритетних напрямів, посиленню діалогу між різними суб'єктами вироблення і реалізації ЄПЗ, оновленому менеджменту, спрощенню процедур тощо. Пропозиції з реформування ЄПЗ спираються на ґрунтовні експертні звіти Ф.Барка [1], Ж.Манзели, К.Мендеза [2].

Щодо вітчизняних науковців, то ґрунтовний аналіз Європейської політики згуртування здійснили О.Дзяд, О.Рудік; історії формування ЄПЗ торкнулися В.Копійка, Т.Шинкаренко. Окремі питання регіональної політики ЄС висвітлені у роботах вітчизняних науковців і експертів: А.Баляна, В.Чужикова, В.Ярощука, А.Яроша, С.Шульца, С.Писаренка, В.Стрельцова, О.Сергєєвої, М.Лесечка, С.Романюка, С.Максименка, М.Лендъл, Н.Павліхи, Ю.Ревенка та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. За більш, ніж 20 років існування Європейської політики згуртування, ЄС не надав визначення поняття "згуртування", не окреслив концепції згуртування, на яку політика згуртування спиралася раніше і на яку спирається чинна політика. Хоча вітчизняні науковці О.Дзяд, О.Рудік дали докладну характеристику ЄПЗ, висвітлили її еволюцію, інституційне, правове і фінансове забезпечення, не розкритими залишилися кілька важливих питань, а саме: проблема, на розв'язання якої спрямована політика згуртування, концепція, покладена в основу сучасної ЄПЗ; її відображення у змісті політики; чинники і виміри чинної Європейської політики згуртування, її сильні та слабкі сторони.

Мета цієї статті - розкрити сутність і зміст ЄПЗ через визначення проблем, на розв'язання яких вона спрямована, та чинників, що їх зумовлюють.

Вклад основного матеріалу. Європейська політика згуртування відзначила двадцятирічний ювілей у 2008 р. Але насправді вона має значно довшу історію. Потреба у збалансованому, гармонійному розвитку регіонів спільноти була зафіксована у преамбулі Римського договору, а також у ст. 2 цього Договору, яка проголошувала економічне і соціальне згуртування однією із засадничих цілей ЄС. Надалі кожен з Договорів підтверджував важливість економічного і соціального згуртування; Лісабонський договір (остання версія конституційних актів ЄС) наголошує на непохитному прагненні держав - членів "сприяти економічному й соціальному поступові своїх народів, беручи до уваги принцип стабільного розвитку та в контексті завершення побудови внутрішнього ринку, зміцнювання згуртованості й захисту довкілля, а також реалізовувати політики таким чином, щоб забезпечити рівнобіжний поступ економічної інтеграції та інших сфер" [3, с. 34].

Незважаючи на декларації у перші десятиріччя існування спільноти конкретних заходів сприяння згуртуванню включно із нормативно-правовим або фінансовим забезпеченням вжито не було: з усіх країн-засновників тільки Італія, через різочі відмінності у темпах і рівнях розвитку між Півднем і Північчю, була зацікавлена у спеціальних заходах, спрямованих на вирівнювання регіональних диспропорцій; необхідність таких заходів підтримувала й Європейська Комісія [4, с. 115]. За ініціативи Комісії у 1961 р. було проведено конференцію, щоб привернути увагу до соціально-економічних відмінностей між регіонами ЄС; у 1967 р. засновано Генеральний директорат з регіональної політики; у 1972 р. на Паризькому саміті було прийнято рішення про заснування Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР); тільки через три роки, у 1975 р. Європейська Комісія та держави-члени визначилися із сумами внесків та квотами, на які може претендувати кожна з держав-членів [4, с. 150]. Фактично 1975 р. вважається датою

започаткування регіональної політики ЄС. У перші роки запровадження регіональної політики роль Комісії зводилася до адміністрування коштами ЄФРР (опікуванням його надходженнями та видатками, збиранням та збереженням фінансової звітності [5, с. 372-373]); держави-члени на свій розсуд витрачали кошти, розподілені згідно з раніше досягнутими домовленостями (квотами) [6, с. 12]. Незначні реформи мали місце у 1979 та 1984 р., але суттєвих змін у реалізації регіональної політики не відбувалося [5, с. 373].

Кілька чинників протягом 1970-х - 1980-х рр. змусили національних лідерів та керівництво Комісії змінити своє ставлення до згуртування, ініціювати зміни у регіональній політиці, вважати програми ЄС важливим стимулом та інструментом регіонального та місцевого розвитку. У першу чергу цьому сприяло перше розширення ЄС: приєднання у 1972 р. Великої Британії та Ірландії країн із значними регіональними диспропорціями; вступ Греції (1981), Іспанії та Португалії (1986), які були біднішими порівняно із старими державами-членами. Разом із Ірландією південні країни утворили альянс, який активно виступав за збільшення допомоги відсталим регіонам та посилення політики згуртування.

Паралельно із розширенням відбувалося поглиблення європейської інтеграції: амбітні плани Спільноти передбачали завершення формування внутрішнього ринку і заснування Економічно-Валютного Союзу [7, с. 13-14]. У цьому контексті структурні та регіональні диспропорції розглядалися як значна перешкода, що потребує виправлення через спеціальне втручання, тобто потребує конкретних заходів, специфічної спільної політики ЄС.

Крім того, важливим чинником становлення політики згуртування була особиста прихильність Жака Делора, Голови Європейської Комісії періоду 1985-1994 рр., до ідей економічного і соціального згуртування. За його ініціативи та підтримки до Єдиного Європейського Акта, що ставив за мету завершення формування внутрішнього ринку ЄС, було включено ст. 130, яка накладала на спільноту зобов'язання дбати про

гармонійний і збалансований розвиток регіонів, сприяти економічному і соціальному згуртуванню.

Під час підготовки Єдиного Європейського Акта було виконано кілька досліджень з метою визначити недоліки і переваги від завершення формування Спільного ринку [6]. Кілька експертів вказували на ту ж саму небезпеку: в той час, як потужні, інвестиційно-привабливі й динамічні регіони будуть продовжувати концентрувати ресурси і посилять свою конкурентоспроможність, слабкі, із нерозвиненою інфраструктурою регіони, що занепадають, зазнають додаткових втрат через відплив капіталу і робочої сили, нездатність конкурувати тощо. Таким чином, завершення формування Спільного ринку, посилення економічної інтеграції несло із собою реальну загрозу збільшення диспропорції у розвитку регіонів.

Європейська Комісія та її Голова Ж.Делор вважали, що відповіддю на цю небезпеку має стати посилена регіональна політика. Починаючи з 1984 р. потреба та підходи до економічно-соціального згуртування активно обговорювалися в експертних колах, робочих групах; експертне середовище разом із політиками працювали над виробленням "інтегрованої" моделі для ефективних програм регіонального розвитку [6, с. 27]. Оформлення оновленої політики відбулося у 1988 р. й закріпилося у п'яти Постановах (Regulations) Ради ЄС. Постанови визначали пріоритетні цілі, що мають бути досягнуті за допомогою Структурних фондів; принципи, за якими мають здійснюватися оперативні заходи спільноти, а також принципи, за якими визначаються квоти для держав-членів; форми, якої може набувати допомога від Структурних фондів та Європейського інвестиційного банку; процедури, за якими співпрацюють спільнота в особі Європейської Комісії та держави-члени; регіони / держави, які мають право на отримання фінансової допомоги від ЄС; та обсяги фінансування в рамках п'ятирічного бюджетного плану Спільноти.

З моменту свого заснування у 1988 р. політика згуртування постійно змінювалася; періодичність її реформування збігається із бюджетними циклами ЄС (1994-1999, 2000-2006, 2007-2013).

Кожен наступний Договір ЄС - Маастрихтський, Амстердамський, Ніццький, Лісабонський - підтверджували важливість політики згуртування; кожен наступний багаторічний бюджетний план Спільноти збільшував її бюджет в абсолютних та відносних величинах. Шість цілей політики згуртування, визначених на період 1988-1993, потім 1994-1999 років, трансформувалися у три цілі періоду 2000-2006; суттєві зміни у її цілі та завдання було внесено найбільшим в історії ЄС розширенням 2004 і 2007 р. Наразі Європейська політика згуртування інтегрована у Лісабонську стратегію; крім ефективного інструменту подолання відставання у розвитку регіонів, вона також є джерелом стимулювання інновацій, засобом мобілізації людського потенціалу та соціального капіталу, важелем посилення партнерства та співробітництва між громадами, регіонами, народами.

Сьогодні можна говорити про значну спадщину Європейської політики згуртування, якою ЄС радо ділиться із своїми зовнішніми партнерами [8]. Серед уроків і надбань ЄПЗ - досвід виправлення диспропорцій у соціально-економічному розвитку різних держав і регіонів Європейського Союзу, забезпечення його сталого й гармонійного розвитку та тривалого існування через використання політики розвитку замість політики перерозподілу, якою була регіональна політика ЄС у перше десятиріччя свого існування. Визначення цілей політики згуртування та їх досягнення спиралося на ґрунтовний аналіз причин відставання у розвитку та значного соціального розшарування населення різних регіонів ЄС, наданих у робочих та офіційних документах Європейської Комісії, звітах і висновках незалежних експертів, науково-теоретичних дослідженнях західних вчених.

Європейська політика згуртування, як і будь-яка політика (policy), є свідомим і цілеспрямованим втручанням ЄС спільно із органами влади держав - членів у суспільне буття чи економічну діяльність з метою подолання проблем, виправлення чи покращення соціально-економічної ситуації. Від початку проблемою, на розв'язання якої була спрямована Європейська політика згуртування, було виправлення соціально-економічних

диспропорцій, подолання відставання у розвитку регіонів і держав, що утворюють ЄС. Дослідження вказували на два головних чинники, що спричиняють відставання у розвитку регіонів: вади ринку (market failures) та нерівність (нерівні можливості). Перший чинник зменшує ефективність ринкової економіки через нераціональний (неефективний) розподіл ресурсів та посилення суспільного розшарування. Обмежуючи можливості для певних груп населення щодо доступу до благ і послуг, ресурсів, влади, виходу на ринки, другий чинник створює загрози стабільності й розвитку суспільства. Поєднання двох чинників дає негативний синергетичний ефект і, навпаки, виправлення вад ринку, підвищення його ефективності у поєднанні із зменшенням нерівності можуть створити позитивний синергетичний ефект.

У період завершення формування спільного (внутрішнього) ринку ЄС відставання регіонів у розвитку відбувалося з різних причин:

через занепад традиційних для індустріального суспільства промислових галузей втратили конкурентоспроможність та припинили своє існування текстильна і суднобудівельна галузі; майже зникли вугледобувна і гірнична галузі; значних скорочень зазнали металургія та машинобудівництво;

суттєво скоротився аграрний сектор, який сьогодні становить у сукупному ВВП Європейського Союзу не більше 5%; останні тридцять років відбувається поступове перетворення фермерських господарств на пасовиська та зони зеленого туризму;

водночас існують території, які ніколи не мали розвинутого виробництва чи високих темпів розвитку через відсутність людського капіталу, виробничих потужностей, інституційної спроможності тощо. Традиційно до таких місцевостей відносилися острови чи високогірні райони, периферійні регіони, віддалені від адміністративних центрів, прикордонні території тощо. Після об'єднання Німеччини, останнього розширення на Схід до складу ЄС

увійшли регіони, які були біднішими за усі інші регіони спільноти, незалежно чи знаходилися ті у центрі чи на периферії.

Ринкові механізми, запущені єдиним внутрішнім ринком, мали перетворити економіку ЄС на відкриту, гнучку та еластичну, але також могли призвести до неефективного розподілу ресурсів, концентрації економічної діяльності навколо великих (переважно столичних) міст, викликати екстерналії у вигляді нестачі житла або підвищення квартплати та цін на споживчі товари, забруднення навколишнього середовища або перенавантаження інфраструктури (транспорту, електромереж, комунікацій тощо); вищеописані процеси супроводжувалися зменшенням населення у депресивних міських, сільських та малонаселених регіонах та відпливом капіталу від тих міст і місцевостей, де економічний занепад, спричинений переходом до постіндустріальної економіки, нерозвиненість ринків та нестача ресурсів не могли гарантувати прибутків від інвестицій. Таким чином, завершення формування Спільного ринку, посилення економічної інтеграції та активізація ринкових сил загрожували збільшенням диспропорцій у розвитку регіонів: "невидима рука ринку", на яку сподівалися ідеологи спільного ринку та творці Європейської економічної спільноти, не могла виправити диспропорцій у соціально-економічному бутті, забезпечити зростання та гармонійний розвиток. На думку Ж.Делора, конкуренцію необхідно було доповнити заходами кооперації; Комісар Данута Хубнер, відповідальна за регіональний розвиток ЄС у 2004-2009 рр., вважала, що розв'язання вищезазначеної проблеми має гарантувати спеціальні заходи розвитку. Інакше кажучи, вади ринку можуть бути поборені шляхом запровадження спільної політики, спрямованої на більш ефективний розподіл ресурсів спільноти на цілі розвитку та кращого використання потенціалу кожного з регіонів у тісному співробітництві між наднаціональними органами ЄС, національними урядами держав-членів і регіонами та громадами, що прагнуть повною мірою використати свій потенціал або зменшити відставання від інших громад і регіонів ЄС.

Другим завданням Європейської політики згуртування є зменшення нерівності у розвитку регіонів: забезпечення "рівнобіжного поступу європейської інтеграції" і згуртованості народів гарантовано установчими договорами ЄС; а рівність і рівне ставлення (equity) є засадничим принципом ЄС згідно із ст. 2 чинного на даний момент Лісабонського договору [3, с. 34-35]. Тому подолання диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів, громад, ЄС загалом є конституційним обов'язком ЄС.

Існує спокуса визначити чинник ринкової неефективності як економічний і характеризувати "нерівність" як чинник соціальний. Щодо першого, це дійсно так: вади ринку, ринкову неспроможність забезпечити збалансоване і гармонійне регіональне зростання можна характеризувати тільки як економічний чинник. Що стосується другого, то нерівність може походити з кількох джерел різної (змішаної) природи. Вона може бути викликана:

економічними причинами: неефективний розподіл ресурсів обмежує доступ до ринків, скорочує робочі місця, збільшує безробіття, знижує рівень життя та обмежує доступ до освітніх послуг; відповідно скорочуються можливості знайти достойну роботу, підвищити рівень життя та підняти соціальний статус;

соціальними або соціокультурними причинами: належність до певної соціально-вразливої категорії (наприклад мігрантів, багатодітних чи неповних сімей) або етнічної групи (наприклад рома або корінного населення північних малозаселених територій, яке намагається зберегти свій споконвічний стиль життя і т.ін.) зумовлює її низький соціальний статус, викликає соціальну нерівність; психологічною (відсутністю в особистості потреби розвиватися, вдосконалюватися; відсутністю в оточенні дітей, молоді позитивних прикладів для наслідування) або фізіологічною (поганий стан здоров'я, що не дає змоги людині навчатися, працювати);

місцем розташування регіону та наявністю на його території природних ресурсів.

Географічний чинник посідає не останнє місце у визначенні можливостей регіону: існує перелік "проблемних" місцевостей, із високою вірогідністю відставання у розвитку, до яких належать гірські регіони, прикордонні та віддалені від центру місцевості, острівні регіони та ін. Хоча їхнє соціально-економічне становище є достатньо різноманітним, більшість з них потерпає від схожих проблем: важкодоступності, малих і слаборозвинених ринків, у тому числі ринку послуг та енергопостачання, високої вартості комунальних, державних (адміністративних) послуг тощо [9]. Виокремлення географічного чинника у проблемі згуртування додало Європейській політиці згуртування ще один вимір - територіальний.

Незалежно від природи, нерівність обмежує можливості, звужує права людини; якщо таких людей багато, обмеження позначаються на стані розвитку громади або суспільства. Разом з тим слід згадати, що у суспільних відносинах рівність є фактично неможливою, водночас, як нерівність є звичайним станом і стимулом для розвитку і зростання [10, с. 12]. Відповідно, у контексті Європейської політики згуртування мова скоріше йде про відносну, а не абсолютну рівність чи нерівність. Тому цілком виправданим є спроби визначити згуртування від зворотного: згуртування - це суспільно і політично прийнятний рівень соціально-економічних розбіжностей, який не загрожує існуванню громади (спільноти), не стримує її подальший розвиток, не спричиняє соціальної напруженості чи конфлікту.

Протягом 1990-х рр. проблема, на розв'язання якої була спрямована політика згуртування, залишалася майже незмінною; відповідно, цілі політики згуртування суттєво не змінювалися (шість цілей було трансформовано у три з метою її більш зручного формулювання). Значні зміни почалися після ухвалення Лісабонської стратегії 2000 р. та у контексті підготовки ЄС до розширення на Схід. Європейську політику згуртування було переформатовано з урахуванням Лісабонської стратегії та найбільшого в історії ЄС розширення. У перші роки свого існування Лісабонська стратегія проголошувала три цілі:

підвищення конкурентоспроможності, прискорення економічного зростання і збільшення зайнятості; розширення, навпаки, передбачало приєднання до ЄС десяти держав, кожна з яких була бідніша та менш економічно розвинутою за усі держави - члени ЄС.

Проблема, на яку спрямовувалася ця політика, вже не обмежувалася відставанням у розвитку регіонів; кілька факторів викликали занепокоєння і вимагали дій: зниження конкурентоспроможності ЄС, його відставання від світових лідерів через недовикористання потенціалу окремих регіонів чи окремих груп населення (наприклад літніх людей або багатодітних матерів); обмеження доступу окремих регіонів на ринки через нерозвиненість транспортного сполучення або високотехнологічної інфраструктури; міграція населення до більш економічно привабливих регіонів.

Об'єднання Німеччини*, а пізніше розширення ЄС на Схід вказували на ще один чинник, що спричиняє відставання у розвитку - інституційний. Важливість інституційного чинника як першопричини відставання і гальма соціально-економічного розвитку було підтверджено багатьма дослідженнями як в ЄС, так і за його межами: низька адміністративна спроможність центральних, регіональних або місцевих органів влади, нерозвиненість регіонального врядування, пасивність основних економічних акторів і громадянського суспільства, корупція зводять нанівець зусилля з проведення реформ, посилюють диспропорції між рівнем життя і темпами розвитку різних регіонів та їхнього населення. Цей факт було взято до уваги розробниками європейської політики згуртування періоду 2007-2013 рр.: аби взяти участь в європейській політиці згуртування (тобто отримати фінансування від структурних фондів ЄС), держави-члени повинні розробити та подати на ухвалення Європейській Комісії Національні програми - програми розвитку національних систем управління та проведення адміністративних реформ. Також за бажанням держави - члена, її урядові

* Кожна із земель НДР, незалежно від свого розташування (у центрі чи на периферії) була менш розвинутою порівняно із землями ФРН.

дозволялося на додаток до регіональних і галузевих програм у рамках ЄПЗ розробити та подати на ухвалення Європейській Комісії програми з розвитку адміністративної спроможності. Такою можливістю скористалися у першу чергу нові держави - члени: Болгарія, Естонія, Латвія, Румунія та ін. Вочевидь інституційна неспроможність є ще одним чинником проблеми, яку ЄС намагається розв'язати за допомогою політики згуртування: як і ринкова неспроможність, неефективне управління, тобто інституційна неспроможність, уповільнює економічне зростання, знижує конкурентоспроможність, посилює нерівність.

Поки реалізується чинна європейська політика згуртування, триває обговорення політики нового гатунку на наступних сім років - з 2014 до 2020 р. Майбутня європейська політика згуртування обов'язково зосереджуватиметься на проблемах, які будуть актуальними на той час: зміна клімату, демографічна криза тощо.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі:

1. У первісному вигляді ЄПЗ була спрямована на проблему незбалансованого розвитку ЄС, на подолання розбіжностей у розвитку регіонів і держав, що утворюють ЄС. У перших два десятиріччя існування європейського згуртування воно мало два виміри: економічний і соціальний. Соціальний вимір згуртування розумівся як боротьба із безробіттям, навчання і перекваліфікація працівників; економічний - як реструктуризація економіки з метою подолання наслідків занепаду окремих галузей або розвиток територій, які історично належали до слаборозвинутих регіонів.

2. Нові виклики, з якими стикнувся ЄС, змусили інакше подивитися на проблему згуртування та відповідно внести зміни до цієї спільної політики. Крім соціального та економічного чинників, що викликають відставання у розвитку окремих регіонів та ЄС в цілому, було виявлено територіальний та інституційний чинники, які, аналогічно до перших двох, стримують економічний розвиток ЄС, посилюють соціальне розшарування, обмежують можливості доступу на внутрішній

ринок ЄС для окремих категорій громадян, регіонів та / або держав - членів.

3. Поєднання кількох чинників створює негативний синергетичний ефект, тобто погіршує проблему в регіоні, країні: наприклад, наслідками неефективності ринку стають посилення соціального розшарування; соціальна нерівність обмежує доступ окремих категорій громадян на ринок праці й тим самим заважає його розвитку.

4. Європейська політика згуртування ґрунтується на двох базових цілях ЄС: збалансованому економічному зростанні та соціальному поступі, що узгоджується із засадничими принципами ефективності, з одного боку, та справедливості і рівності, з другого. Зосередження на двох цілях одночасно створює позитивний синергетичний ефект: наприклад, більш ефективне функціонування ринку веде до економічного зростання, збільшення добробуту і зменшення нерівності тощо.

Предметом розгляду у подальших розвідках стане майбутня політика згуртування, її трансформація та модернізація під впливом сучасних викликів і проблем.

Список використаних джерел

1. *Barca F.* An agenda for a reformed cohesion policy / F. Barca // Independent Report prepared at the request of Danuta Hubner, Commissioner for Regional Policy. - Brussels : European Commission, 2009. - 244 p. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/future/barca_en.htm

2. *Manzella G.* The turning points of EU Cohesion policy / G. Manzella, C. Mendez // Report Working Paper. - UK : University of Strathclyde European Policies Research Centre, 2009.

3. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко ; за заг. ред. Геннадія Друзенка. - К. : К.І.С., 2010.

4. *Dinan D.* Europe Recast. A History of European Union / D. Dinan. London : Palgrave Macmillan, 2004.

5. *Волес В.* Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004.

6. EU Cohesion Policy 1988 - 2008: Investing in Europe's future //Inforegio panorama, #26, June 2008. - Luxemburg : Office of the official Publications of the European Communities, 2008.

7. An agenda for a reformed cohesion policy. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/future/barca_en.htm

8. *Hubner D.* The EU as a vehicle for European development: are there lessons for other countries and regions / D. Hubner // Speech by Danuta Hubner, EU Commissioner for Regional Policy at United Nations Economic and Social Council, Geneva May 27, 2008. - 12 p. - Режим доступу : <http://www.unece.org/highlights/lectures>

9. Green Paper on Territorial Cohesion. Turning territorial diversity into strengths. - Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/consultation/terco/paper_terco_en.pdf

10. *Трощинський В.* Соціальний розвиток: опорний конспект навчальної дисципліни / В. Трощинський, О. Петрос, І. Горрес. К. : НАДУ, 2008.